

Маріан Токар

докторант кафедри державного управління
ЛРІДУ НАДУ при Президентові України, к.і.н., доцент

ВПЛИВ СИНЕРГЕТИКИ НА МОДИФІКАЦІЮ МЕТОДОЛОГІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ ГРОМАДСЬКОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ЯК ІНСТИТУЦІЇ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

У статті розглянуто можливості використання методологічних підходів у процесі застосування на практиці проблем оптимізації державного сприяння розвитку громадських організацій. Акцент робиться на впливі синергетики на модифікацію методології дослідження громадської організації як інституції громадянського суспільства. Проаналізовано можливості перспективної варіативності модифікації методів ідентифікації, компаративного і ситуаційного методів, методу фасилітації та ін. Опрацьована система методологічних підходів спрямована на оптимізацію спектру публічно-управлінських аспектів розвитку держави й громадянського суспільства в Україні.

Ключові слова: громадська організація, громадянське суспільство, інституція, методологія дослідження, синергетика, компаративний і ситуаційний метод, метод фасилітації.

Marian Tokar

Doctoral student of the Public Administration Chair of the
LRIPA NAPA under the President of Ukraine,
PhD of Historical Sciences, Docent

THE INFLUENCE OF SYNERGETICS ON THE MODIFICATION OF THE METHODOLOGY FOR RESEARCH OF PUBLIC ORGANIZATION AS A CIVIL SOCIETY INSTITUTION

The purpose of this article is to study the possibility of using methodological concepts and approaches in the process of applying in practice the problems of optimization of state assistance to the development of public organizations and their place in the system of public-management relations. In the study, we start from understanding the principles of the possibility of methodological flexibility, which contributes to the knowledge of many phenomena and processes in public administration and public practice, gives an opportunity to analyze their origins, dynamics of development, efficiency and effectiveness. We believe that they are generally accepted for research into the problems of public policy optimization, and therefore are predominantly interdisciplinary. After all, it is necessary to synthesize a number of general scientific, philosophical and special, specific scientific methods with the purpose of studying, processing, comparing and analyzing useful data in the research and combining them with the author's vision of the methodological structure of research of the levers of state support for the development of public organizations of Ukraine.

Therefore, the study proposes to study the impact of synergetics on the modification of the methodology of the study of public organization as an institution of civil society in the content of public-management interaction with the state. Also, for the possibility of perspective variability of the methodological basis of the study, we focused on the modifying influence on identification methods, comparative and situational method, method of facilitation, etc.

The elaborated system of methodological approaches, which we take into account in the research, contributes to the disclosure of its basic provisions and scientific assumptions and allows to outline the main directions of optimization of the state policy of promoting public organizations in Ukraine. The proposed modified methods of synergetics, identification, comparative and situational and facilitation methods will give a clearer idea of perspective possibilities of actualization of the role of public organization in public-management relations. It is difficult to speak about a certain permanent construct of them, since the problem under study is a dynamic phenomenon and is vulnerable to any changes that have a traditional impact on socio-political relations, phenomena, processes. Therefore, it is quite logical that there is a need to think about and apply modern socio-technological models, which should be aimed at optimizing the whole spectrum of state-administrative, socio-economic, socio-political and other aspects of the development of the state and civil society in Ukraine.

Key words: public organization, civil society, institution, research methodology, synergetics, comparative and situational method, facilitation method.

Постановка
проблеми

Динамічні зміни публічно-управлінських відносин у сучасному демократичному світі впливають до трансформації суспільно-політичного розвитку держав. Відтак, важливим є і пошук щоразу краще вдосконаленої методології перспективних планів розвитку публічної взаємодії держави і громадянського суспільства. Значна увага в цьому контексті зосереджена сьогодні в сфері суспільних наук, державного управління, політології, соціології

та інших наукових секторах, де здійснюється пошук конструктивних відповідей на різні суспільні запити. Відповідним дослідженням притаманний пошук варіативних підходів до прояву кращих шляхів розвитку публічно-управлінських відносин і змістом вмотивованої функціональної дистанції між інституціями держави та громадянського суспільства, що говорить про необхідність використання міждисциплінарних підходів до вирішення ключових завдань динамічного процесу люд-

© Токар М. Ю., 2020.

ської життєдіяльності. Чимало науково-практичних напрямів, виконуючи свої завдання в комплексному чи в локальному вимірах, налаштовані на очікування певного наслідкового ефекту, який дасть конкретизовану відповідь на актуальні питання зародження, динаміки, варіативності, ефективності, функціональності й результативності того чи іншого публічно-управлінського феномена. Все це сприяє і перспективам процесу оптимізації, тобто вдосконаленню, поліпшенню, виявленню і впровадженню кращих характерних ознак, інших інноваційно-управлінських особливостей позитивної еволюції громадянського суспільства і держави в цілому. Одним із таких актуальних питань сучасності, вважаємо, є актуалізація ролі громадської організації як інституції громадянського суспільства в публічно-управлінських відносинах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

У статті використано матеріали, які, як ми вважаємо, дають уявлення про можливість досягнення дослідницьких цілей саме в контексті публічного управління. Виходячи з класичних уявлень про методологічні конструкти, які піддаються модифікованому впливу, ми опрацювали праці про методологічні дослідження в сфері державного управління В. Новосяд [1], П. Петровського [2], І. Старовойтової [3], І. Черленяка [6] і спробували їх розвинути й адаптувати до специфіки публічної діяльності громадської організації, яка представлена інституцією громадянського суспільства. Водночас, у даному аналізі ми відштовхувалися від інноваційних ідей Г. Оуена [7] й К. Роджерса [8]. Розглядаємо пропонуване дослідження і як продовження авторських досліджень у царині вивчення методологічних засад дослідження процесу оптимізації державного сприяння розвитку громадських організацій України [4; 5].

Мета

Основна мета дослідження – опрацювати можливість використання методологічних концептів і підходів синергетики у процесі застосування на практиці проблем оптимізації державного сприяння розвитку громадських організацій і їхнього місця в системі публічно-управлінських відносин. Розуміємо, що сучасний розвиток привносить у сучасне життя нове бачення та все нові механізми практичного вдосконалення видів і форм суспільної життєдіяльності, що візуалізує конкретні завдання дослідження. Серед таких, удосконалення наукових підходів через використання синергетичних підходів до методу ідентифікації, компаративний і ситуаційний метод, метод фасилітації тощо. У даному випадку, методологія досліджуваної проблеми – це є своєрідний інструментальний конструкт, сукупність методів, або ж цілісна система способів соціальної діяльності інституцій держави і суспільства, вивчення й розвиток їхньої організаційної структури, засобів та методів практичного пізнання дійсності й обґрунтування та впровадження результатів управлінської діяльності. Її комплексне усвідомлення походить із необхідності синтезу багаторівневої методологічної концептуальності, що є вимогою сучасних динамічно змінюваних суспільно-політичних процесів.

Виклад основного матеріалу

Вищенаведені обставини зумовлюють актуальність пошуку такого методологічного конструкту, який би сприяв еластичності підходів до оптимізації державної політики у досліджуваній сфері з

урахуванням науково-практичного досвіду попередніх підходів та ідей. Тому основу нашої статті складає методологія, яка адаптована до змісту мети і дослідницьких завдань нашої тематичної роботи.

Розпочинаючи дослідження, відштовхуємося від розуміння принципів можливості методологічної гнучкості, що сприяє пізнанню багатьох явищ і процесів у державному управлінні та суспільній практиці, дає можливість проаналізувати їх витоки, динаміку розвитку, ефективність і результативність. Вважаємо, що вони є загальноприйнятими для досліджень проблем оптимізації державної політики, тому і носять переважно міждисциплінарний характер. Адже для вивчення, опрацювання, порівняння й аналізу корисних даних у дослідженні та співставленні їх із авторським баченням методологічного конструкту дослідження важелів державного сприяння розвитку громадських організацій України нами використано й синтезовано низку загальнонаукових, філософських та спеціальних, конкретно-наукових методів. Зокрема, для можливості перспективної варіативності методологічної основи дослідження ми акцентували увагу на модифікаційному впливі синергетики на методи ідентифікації, компаративний і ситуаційний методи, метод фасилітації та ін. У авторських попередніх дослідженнях уже розглядалися адаптовані варіанти системного [5, с. 64–68] та інституціонального методів [4, с. 65–68]. У пропонованій статті маємо намір проаналізувати інші методологічні підходи до дослідження громадської організації як інституції громадянського суспільства в змісті публічно-управлінської взаємодії з державою.

Отже, одним із модерних методологічних підходів у державному управлінні сьогодні є метод синергетики, що розглядається як фундаментальний розділ науки про самоорганізацію. Цей метод також є відображенням цілісності складноформованих об'єктів із унікальним поєднанням їхньої еволюції та динаміки розвитку. Її основи були закладені у дослідженнях Г. Гакена, І. Пригожина, В. Вайдліха та їхніх прихильників. Значний внесок у розвиток синергетики як міждисциплінарного підходу зробили Л. Бевзенко, Л. Горбунова, І. Добронравова, про що підкреслює у своїй праці сучасний дослідник синергетики в управлінській сфері І. Черленяк [6].

Український учений П. Петровський вважає синергетичний метод логічним продовженням системного підходу й таким, що набуває в практичній площині соціального статусу [2, с. 15]. Така думка цілком логічно пояснює соціальне призначення громадської організації як соціальної інституції від початку її створення (ідеї та мотиви громадян), впродовж всього процесу її життєдіяльності, так і досягнення прикінцевих діяльнісних цілей або ж припинення своєї діяльності (теж соціальний фактор).

Згадуваний дослідник синергетики І. Черленяк аналізував ґенезу розробки методів дослідження поведінки відкритих систем та складної поведінки їх компонент. Він, зокрема, досліджував процеси оптимізації системи державного управління в умовах активної дії факторів соціальної самоорганізації [6, с. 6–8]. І справді, в системі державного управління, сьогодні активно впроваджуються синтезуючі підходи до модернізації державно-управлінських аспектів у розвитку держави і суспільства. Попри свою «несуспільну» природу, ос-

таннім часом вона зайняла важливе місце в цілісному аналізі суспільно-політичних процесів. У нашому методологічному дизайні синергетичні концепції є стрижневими в розумінні інтеграційних інституційних процесів та формуванні напрямів удосконалення державної політики України, яка спрямована на сприяння розвитку всього громадсько-суспільного сектору, і громадських організацій як соціальних інституцій, зокрема.

Вважаємо, що змістовне наповнення публічної політики глибоко торкається досліджуваних проблем. Адже ми вибудовуємо дослідний концепт її оптимізації в напрямку сприяння розвитку громадських організацій крізь призму залежності державно-суспільних відносин від форм співпраці, інституційної єдності в процесі вирішення суспільно значимих завдань, і врешті досягнення спільних прикінцевих результатів, своєрідного синергетичного ефекту. Це можливо лише, в першу чергу, завдяки використанню синергетичного підходу, який синтезує «природну енергію» інституцій держави та громадського суспільства в напрямку досягнення державотворчих цілей. На нашу думку, методологічний підхід має значні перспективи в напрямку оптимізації державної політики, розкриває синергетичні особливості публічно-управлінської діяльності досліджуваних суб'єктів.

Крім того, актуальність застосування в дослідженні синергетичного методу викликана й використанням у її змісті синтезованих підходів, серед яких варто назвати синергетико-системологічний підхід, який предметно спрямований на опис і проектування процесів соціальної організації та соціальної самоорганізації, а також синергетико-рефлексивну модель соціальної самоорганізації та управління [6, с. 107–109].

Синергетичний метод також варто застосувати в контексті інтеграції громадських організацій національних меншин до українського суспільства. На наш погляд, цілком закономірно буде припустити, що організація етнопонаціональних спільнот в структурні громадські інституції можна також розглядати як підсистему загальнодержавної системи громадських організацій в Україні. У такому випадку, модифікація синергетико-системологічного підходу сприятиме, на нашу думку, уникненню відцентрових, а подекуди антидержавних і сепаратистських тенденцій, які підживлюються час від часу сусідніми з Україною державами, в тому числі через національні громадські організації. Останні можуть бути деструктивним інструментом впливу на стабільність у державі та міжнародні відносини України з іншими зовнішніми партнерами.

У нашому дослідженні, вважаємо не зайвим застосування й методу ідентифікації [3, с. 192–202]. Термін «ідентифікація» ототожнюється із поняттям збігу чогось із чимось за певним набором спільних характеристик, а отже є аспектом синергетики, певної взаємодії. Незважаючи на це, цей переважно психологічний архетип останнім часом досить часто застосовується в суспільних дисциплінах, які займаються вивченням політичних, національних, регіональних та інших відмінностей. Саме диференціація та багатоманітність суб'єктів суспільно-політичних відносин і процесів дає нам можливість залучити метод ідентифікації до нашого дослідження. Пояснюємо це тим, що оскільки в центрі уваги стоїть людина, громадянин зі своїми орієнтирами та цінностями, з природною схильністю

до захисту прав і свобод та потягом до автономії особистості, прояв колективізму є форматом її виживання. Така ситуація особливо проявляється в кризових державно-суспільних обставинах, у перехідних періодах, коли гостро відчуваються суспільні протиріччя та зростає динамічність явищ і процесів у середовищі різноманітних інституцій держави й суспільства та у протистоянні між ними. Визначення державотворчих цілей у суспільстві також змушує до ідентифікації його представників. Громадські організації в даному контексті мають багатоманітну ідентифікаційну властивість і можуть відрізнятися (в даному розумінні – ідентифікуватися) за багатьма показниками (національними, соціальними, професійними, гендерними, релігійними, віковими тощо). Тобто метод ідентифікації діє як метод пізнання істини, займаючись пошуком відповіді на питання «хто є хто».

Критерієм ідентифікації може бути і колективне мислення, яке логічно прослідковується в змісті діяльності громадських організацій, які за своєю сутністю є об'єднаннями громадян на основі спільних інтересів і поглядів. Тому ми розглядаємо даний компонент і як сутність ідентифікації громадської думки, яку виражає та відстоює певна соціальна група. Взагалі, існує й думка про соціальний характер ідентифікації, що припускає на цій основі й вивчення питання впливу на суспільно-політичні процеси та виявлення чинників, які «підпорядковують діяльність індивіда соціальним потребам» [3, с. 192–194]. Такий підхід, на нашу думку, повною мірою вписується у наше уявлення необхідності застосування згаданого методу для вивчення людського чинника в реалізації публічних інтересів громадян.

Значну допомогу в розумінні пропонованої проблеми, на наш погляд, може дати й феноменологічний підхід, який також екстраполюємо до ролі громадської організації в розвитку системи координат держави і суспільства. Його сутність позичаємо з відповідного напрямку в психологічній теорії особистості, виведену К. Роджерсом [8]. У даному контексті нам імпонує запропонована ним ідея, що поведінку людини, а в нашому випадку колективу (організації) людей, можна розуміти лише крізь суб'єктивне пізнання ним / ними дійсності. На нашу думку, самоактуалізована громадська організація сприймає реальність, виходячи з певних обставин (дійсності), у яких відбувається розвиток держави і громадянського суспільства та здійснюється публічна взаємодія між ними. Відтак, громадська організація шукає можливість самоактуалізуватися відповідно до умов зовнішнього середовища, а суб'єктивна здатність досягнути дійсність визначає відповідну її поведінку чи характер діяльності в конкретній ситуації. Тільки так громадська організація може адекватно відреагувати на запити держави і громадянського суспільства, оцінити свій потенціал та перспективи його реалізації в процесі державотворення. При цьому, суспільство, як і особистість, розглядається єдиним організованим та унікальним цілим, а громадська організація – як інструмент, що виражає його публічні інтереси. Тому, в даному випадку, важливим є і суб'єктивний досвід громадської організації, який можливо отримати тільки в дії, при виконанні певної мотивованої діяльності.

Серед інших методологічних конструктів, які можна використати для конкретної галузі наукового пізнання

в даному дослідженні, ми брали до уваги ще компаративний і ситуаційний метод, метод фасилітації та його різновиду (школи) технології відкритого простору Г. Оуена [7] тощо.

Компаративістика, яка лягла в основу наукового змісту методологічного інструментарію, є однією із важливих складових вивчення досліджуваної наукової проблеми в державному управлінні. Дослідник особливостей порівняльних досліджень у науці державного управління В. Новосяд вважає, що компаративний метод досліджень у сфері державного управління «найбільш рельєфно» проявляє міждисциплінарну суть його застосування [1, с. 25–27]. Цілковито погоджуючись із таким твердженням, наголосимо, що порівняльний сегмент сучасних досліджень суспільно-політичних та соціально-економічних явищ і процесів змушує науковців, практиків-держуправлінців до вироблення конкретних і прагматичних моделей публічної взаємодії органів державної влади з громадськими організаціями. На нашу думку, компаративістику як порівняльний метод можна застосовувати у дзеркальній проекції вивчення багатофункціональності інституцій як держави, так і громадянського суспільства, а найголовніше – для узгодження їхньої соціально-управлінської функції, спільної прагматичної діяльності в напрямку досягнення державотворчих цілей.

У цьому контексті варто наголосити на логіці, за якою ми виводимо іншу модель із компаративного методу. Вона закладена в історії методології порівняльного аналізу. Адже, один із наукових напрямів у США в змісті досліджень проблем державного управління веде витоки інституцій держави з системи громадського самоврядування [1, с. 28]. Це саме той випадок, коли слід говорити про повернення до витоків народної управлінської діяльності як вияву природного права на демократичний розвиток держави і суспільства. Тому й для нашої моделі головним викликом є стимулювання громадянської публічно-управлінської діяльності у співпраці з інституціями держави через функціонування такої інституції як громадська організація.

Проблема адаптації інституції громадської організації до умов публічної співпраці з органами державної влади, а також оптимізації державної політики сприяння їх розвитку в значній мірі залежить від ситуативних обставин, у яких розглядається застосування прагматичних методів публічного управління. Виходячи з розуміння динаміки і різноманіття діяльнісних проявів системи громадських організацій, у тому числі в напрямку співпраці з державними інституціями, для дослідження їх функціональної варіативності можна використовувати ситуаційний метод. У даному розумінні, в залежності від конкретної ситуації, метод синтезує різні аспекти публічно-управлінського характеру і здатний моделювати їх виявлення в тих чи інших обставинах суспільно-політичних відносин. Такий підхід не дає можливості визначати один єдиний «правильний» метод управління, а навпаки – передбачає їхню дієву варіативність і складність внаслідок урахування значної кількості ситуативних впливів (внутрішніх і зовнішніх умов, обставин, чинників і т.д.). Іншими словами, вважаємо оптимальним застосування такого методологічного підходу, який вписується змістовно тільки в умови конкретно-реальної ситуації.

Важливий ще один момент. Ми пропонуємо взя-

ти на озброєння й існуючий метод фасилітації однієї з відомих і популярних шкіл – «Технології відкритого простору» (ТВП) (англ. «Open Space Technology» – OST), яку розробив Гаррісон Оуен (Н. Owen, 1993) [7]. У 1980-х роках він запропонував застосувати для вирішення спільних питань колективної життєдіяльності ідею «відкритого простору», що об'єднує та організує громадян, пов'язаних однією метою. Цей метод акцентує увагу на який-небудь важливій проблемі, є предметом дискусії різних зацікавлених сторін і має можливість зважитися виключно спільно на основі принципу самоорганізації. Досягнення технології відкритого простору Г. Оуена ми модернізуємо в декілька методологічних підходів, на основі чого виводимо синтез «соціумної енергії» для реалізації «моделі консенсусного суспільно-державного управління» та формування своєрідної піраміди інституційної єдності (взаємного сприяння) [7].

Ознайомившись із класичними та іншими підходами до розуміння методу фасилітації, ми прийшли до висновку, що деякі підходи цілком реально можна використовувати в суспільно-громадському контексті. Більше того, на нашу думку, маємо практичну можливість реалізації ідеалів правової держави та громадянського суспільства в Україні крізь призму синергетичного конструювання етапів розвитку неурядових громадських організацій за сприяння державної політики. У даному контексті під фасилітацією розуміємо організацію певного високоякісного процесу та публічно-управлінського простору, яке формує спільне й узгальнене усвідомлення кола актуальних і нагальних питань та проблем конкретного соціумного середовища й прийняття важливих для того ж таки середовища суспільно значимих рішень. Для цього надважливо, аби кожен суб'єкт даного публічного процесу був не тільки відкритий до обговорення та дискусії з приводу пріоритетності важливих питань, а й готовим до знаходження консенсусу, відповідальності за прийняття й реалізацію на практиці відповідних рішень.

Адже метод відкритого простору – це саме те необхідне середовище, в якому громадська організація отримує можливість проявити себе активним публічним суб'єктом публічно-управлінських відносин і позиціонувати себе надійним соціальним та суспільно-корисним сервіс-провайдером. Така диспозиція є фінальною складовою процесу взаємного публічного сприяння, яку ми пропонуємо як механізм методології взаємної підтримки інституцій держави та громадянського суспільства для вирішення важливих суспільно значимих питань і проблем у державі. Таким чином, на наше переконання, екстраполяція методу фасилітації на суспільну життєдіяльність, а саме на організацію високоякісного процесу публічної взаємодії може бути вдалою спробою актуалізувати відповідальне позиціонування громадських організацій у публічно-управлінських відносинах.

Усі вищенаведені концепти мають тематично змістовну прив'язку до теорії організації як до системи знань про закономірності функціонування та розвитку організаційних відносин у суспільстві, й підтверджують, що вона є важливою і для вивчення такої інституції як громадські організації. Адже питання сприяння державою розвитку громадських організацій виносять на порядок денний наскрізне дослідження внутрішніх

та зовнішніх параметрів їхнього функціонування в конкретних умовах динамічної політично-економічної системи. Ця проблема також акумулює місце і роль ініціативності та інтересів громадян за допомогою їхніх об'єднань у загальному конструкті громадянського суспільства, простежує все, що пов'язане з передумовами створення та розвитку, діяльними закономірностями, принципами структурування, функціонування та причинами припинення діяльності громадських організацій. Важливо також усвідомлювати, що теорія організації є однією з управлінських практик, яка увірвала в себе досвід багатьох інших науково-методичних напрямків.

Крім того, в такого роду дослідженні слід звернути увагу на необхідність застосування концептуальних засад соціального управління, програмно-цільового підходу, стратегічного менеджменту, методології суміжних дисциплін і т.д. Усі необхідні для нашого дослідження методологічні концепти є гнучкими і мають властивість модифікуватися в сенсі виконання конкретних тематичних завдань перспективного розвитку публічних відносин між державою і громадянським суспільством.

Висновки

Опрацьована система методологічних підходів, які ми враховуємо в дослідженні, сприяє розкриттю базових його положень та наукових припущень і дозволяє окреслити основні напрями оптимізації державної політики сприяння розвитку громадських організацій в Україні. Запропоновані модифіковані методи синергетики, ідентифікації, компаративного і ситуаційного методу й методу фасилітації дадуть чіткіше уявлення про перспективні можливості актуалізації ролі громадської організації в публічно-управлінських взаєминах. Говорити про певний сталий їх конструкт досить важко, оскільки досліджувана проблема є динамічним феноменом і вразливим до будь-яких змін, що мають традиційний вплив на суспільно-політичні відносини, явища, процеси. Тому цілком логічно визріває необхідність осмислення й застосування модерних суспільно-технологічних моделей, що спрямовані на оптимізацію всього спектру державно-управлінських, соціально-економічних, суспільно-політичних та інших аспектів розвитку держави й громадянського суспільства в Україні.

Література.

1. Новосяд В. В. Особливості порівняльних досліджень у науці державного управління. Аспекти публічного управління. 2014. № 7. С. 25–36.
2. Петровський П. М. Методологія наукового дослідження в галузі державного управління: навч. посіб. Львів: ЛРІДУ НАДУ. 2015. 240 с.
3. Старовойтова І. І. Ідентифікація як метод наукового пізнання. Мультиверсум. Філософський альманах: Зб. наук. праць. Відп. ред. В.В.Лях. Вип.1. К.: Стило, 1998. С. 192–202.
4. Токар М. Ю. Актуальність соціальної ролі громадської організації крізь її інституціональне розуміння. Проблеми розвитку публічного управління в Україні: Матеріали науково-практичної конференції за міжнародною участю (м. Львів, 11–12 квітня 2019 р.) / за наук. ред. чл.-кор. НАН України В. С. Загорського, доц. А. В. Ліпенцева. Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2019. С. 64–

68. URL: http://www.lvivacademy.com/download_2019/konferenciya_2019/konf_2019.pdf

5. Токар М. Ю. Застосування системного методу в дослідженнях розвитку громадських організацій. Теорія та практика державного управління: зб. наук. пр. Харків: Вид-во ХарРІДУ НАДУ «Магістр», 2019. Вип. 1 (64). С. 63 – 69.

6. Черленяк І. І. Синергетичні моделі оптимізації системи державного управління: монографія. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2010. 656 с.

7. Owen H. Open Space Technology: A User's Guide, 1993, p. 62 URL: <https://elementaleducation.com/wp-content/uploads/temp/OpenSpaceTechnology--UsersGuide.pdf>.

8. Rogers C. R. A way of being. Boston: Houghton Mifflin, 1980. P. 529.